

РІД ROSA L. У ДОСЛІДЖЕННЯХ І.Ф. ШМАЛЬГАУЗЕНА

Наведено результати аналізу колекції зразків роду Rosa L. "Гербарію флори Європейської частини СРСР проф. І.Ф. Шмальгаузена" та праць І.Ф. Шмальгаузена, присвячених роду Rosa L.

І.Ф. Шмальгаузен — один з видатних вітчизняних ботаніків, член-кореспондент Петербурзької Академії наук, професор кафедри морфології і систематики рослин Імператорського Київського університету Св. Володимира, директор Київського ботанічного саду, видатний дослідник рослинного світу Росії другої половини XIX ст. Він, як слушно зазнає О.Я. Пилипчук [16], заслуговує на вдячність і значно більшу увагу нащадків, яким залишив свої наукові здобутки.

Незважаючи на постійно зростаючий інтерес до наукової спадщини вченого, вивченню якої присвячена досить велика кількість праць, найповніший перелік яких міститься у монографіях [4, 16], її досі ще недостатньо висвітлено.

Як зазначають Ю.П. Гудзь та О.Я. Пилипчук, праці І.Ф. Шмальгаузена (їх налічується 84) майже не досліджені й зовсім не проаналізовані фахівцями [4]. І дійсно, звичайно дослідники основну увагу приділяють біографії вченого і згадують головні праці І.Ф. Шмальгаузена з флори і систематики — "Флора Юго-Западной России, т.е. губерний: Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской, Черниговской и смежных местностей" (1886 р.) [19] та "Флора Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа. Руководство для определения семянных и высших споровых растений" (т. 1 — 1895; т. 2 — 1897 р.) [23, 24].

На нашу думку, такій важливій і змістовній монографії, як "Шиповники окрестностей Киева" (1890 р.) [21], дослідники творчості І.Ф.Шмальгаузена приділили недостатньо уваги (за винятком рефератів Н. Кузнецова [16] та І. Пачоського [14] та оцінки цієї праці як "спроби критичного перегляду видів роду Rosa, поширених у районі Києва" [9]). У деяких бібліографічних виданнях [10, 11] у списку праць І.Ф. Шмальгаузена зазначена монографія не згадується взагалі.

Роду Rosa вчений приділив увагу також у підручнику "Краткий учебник ботаники для студентов медицины и начинающих натуралистов" [20]

І.Ф. Шмальгаузен був визнаним знавцем систематики шипшин, що було відзначено О.В. Баранецьким на урочистих зборах Київського товариства дослідників природи 14 травня 1894 р., присвячених пам'яті дійсного члена товариства професора Івана Федоровича Шмальгаузена: "Як єдиному систематику, який близько зацікавлений рослинністю південних областей Росії, І.Ф. прислалися деякими колекторами для дослідження сумнівні для них рослини Кавказу, між якими І.Ф. міг встановити близько 15 нових видових форм; усякому ж систематику відомо, скільки часу, праці й обачності потребує подібна робота. Ще більшою мірою відноситься це останнє до праці із систематичної обробки форм шипшин Київської флори, яку останнім часом закінчив І.Ф., оскільки рід Rosa належить до найскладніших для систематиків" [1].

Значний внесок І.Ф. Шмальгаузена у вивчення роду *Rosa* відмічають дослідники, які вивчали шипшини [8]. Так, В.Г. Хржановський у "Флорі України" [18] пише: "Українські родологи пізніших часів — І.Ф. Шмальгаузен та О.О. Лоначевський, особливо останній, зробили надзвичайно багато в справі вивчення наших шипшин". На думку І.С. Івченка, "численні гербарні колекції, що зберігаються в гербарії Інституту ботаніки НАНУ (KW), підтверджують щорічні дослідження Шмальгаузенем шипшин околиць Києва" [12]. М.М. Федорончук зазначає, що "у вивченні видового складу роду вагомим є також внесок І.Ф. Шмальгаузена" [17].

Однак всебічного аналізу внеску І.Ф. Шмальгаузена в дослідження роду *Rosa* зроблено не було. Тому завданням нашої роботи була оцінка цього внеску. Ми опрацювали рід *Rosa* за матеріалами "Гербарію флори Європейської частини СРСР проф. І.Ф. Шмальгаузена" Інституту ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України, працями І.Ф. Шмальгаузена, присвяченими роду *Rosa* [19, 20, 21, 23], та літературними джерелами про життя і творчість вченого [1—4, 6, 7, 9—11, 13, 14, 16].

Свою наукову діяльність І.Ф. Шмальгаузен розпочав у Петербурзі. Коли в 1879 р. Іван Федорович прибув до Києва, він був глибоко підготовлений з анатомії рослин, палеоботаніки та флористики. І.Ф. Шмальгаузен розібрав і критично переглянув гербарні колекції кафедри морфології і систематики рослин Київського університету, зібрані В. Бесером, А. Андржійовським, Р. Траутфетером, О. Роговичем та іншими вченими. Власні флористичні дослідження він розпочав відразу по приїзді до Києва. Вже 10 квітня 1879 р. І.Ф. Шмальгаузен зібрав перші зразки на берегах Дніпра [2].

Після опрацювання роду *Rosa* за матеріалами "Гербарію флори Європейської частини СРСР проф. І.Ф. Шмальгаузена" Інституту ботаніки НАН України ми встановили, що дата першого збору зразка шип-

шини в околицях Києва (*Rosa pomifera* Herm.) — 24 червня 1879 р. Іван Федорович збирав зразки шипшин з весни (дата найранішого збору — 16 квітня) до пізньої осені (30 жовтня).

Як зазначають А.І. Барбарич та Н.А. Казанська [2], зборами 1879 р. в околицях Києва І.Ф. Шмальгаузен поклав початок своєму гербарію, який згодом став відомим усім ботанікам світу. Всього в цьому гербарії 21 827 аркушів, з них 1183 аркуші Іван Федорович зібрав і упорядкував сам.

Гербарій шипшин І.Ф. Шмальгаузена складається з 642 аркушів, які змонтовані у 10 папок (XXIII—XXXII). Нами встановлено, що І.Ф. Шмальгаузен збирав шипшини ще під час свого перебування у Страсбурзі. В його гербарії є зразки з етикеткою, на якій помічені дати збору: 5.VI.75, 15.VI. 75, 22.VI.75. Ці дати збігаються з датами перебування Івана Федоровича у Страсбурзі (за даними О.Я. Пилипчука, 1.VI.1874—1.VIII.1875, [16]).

З 642 гербарних аркушів роду *Rosa* 423 зібрані І.Ф. Шмальгаузенем. Решту аркушів він одержав за обміном з-за кордону.

Список шипшин, який Іван Федорович написав власноруч, налічує 120 таксонів (видів — 113, форм — 4, видів, які І.Ф. Шмальгаузен вважав гібридогенними, — 3). Найбільше зборів шипшин зроблено в околицях Києва (224 гербарних аркуші), особливо в 1890 і 1891 рр. На етикетках знаходимо такі пункти: Совки, Голосієво, Кадетський гай, під Царським садом, під Печерськом, біля Кирилівської лікарні, схили Дніпра, пагорби між Солом'янкою і Байковим, біля Видубецького монастиря, біля Аскольдової могили, біля Китаєва, Печерськ, цегляний завод Суботіна. Збори також було зроблено у Фастові, Бучі, Жмеринці.

Багато часу приділив І.Ф. Шмальгаузен зборам шипшин у 1893 р. (Ровеньки, Ясинувата, Лозова, Александрівка, Новочеркаськ, Лисичанськ, Зверєво).

На етикетках гербарних аркушів часто зазначено дату цвітіння (17—27 травня) і

плодоношення (28 липня — 6 вересня) шипшин.

Частину видів І.Ф. Шмальгаузен визначив сам. Крім того, велику роботу з визначення видів шипшин гербарію вченого проведено О.О. Лоначевським, який залишив тут свої "Notae criticae": "VII. 34, О. Лоначевський".

У папці XXIII ми знайшли лист О.О. Лоначевського, який він написав, напевно, під час опрацювання роду *Rosa* в гербарії І.Ф. Шмальгаузена:

"Визначення крепенівських троянд, помічені моїми ініціалами Л.-П., взяті з твору Срепін "Mes excursion rhodologique dans les Alpes" і належать, таким чином, йому, а не мені; звертаю увагу саме на літери "Л.-П.", а не "О.Л.", якими я маю звичай позначати власні визначення.

19.III.07 Олександр Лоначевський-Петруняка.

Назви шипшин з гербарію Срепін треба розшукати в Брюссельських журналах за 1892 або 1893 р."

Пізніше деякі види шипшин гербарію І.Ф. Шмальгаузена були критично перевизначені О.М. Дубовик (1963, 1967 р.).

Крім опрацювання власних гербарних зборів, І.Ф. Шмальгаузен визначав рослини інших дослідників. Наприклад, І. Пачоський в "Очерке флоры окрестностей г. Переяславля" наводить опис 6 видів шипшин і у виносці зазначає, що "шипшини визначені проф. Іваном Федоровичем Шмальгаузенном" [15, с. 104—105].

Результати власних експедицій, а також матеріали гербаріїв О. Роговича, В. Бессера (останній, як зазначає І.Ф. Шмальгаузен, "становить коштовний скарб університету Св. Володимира" [19, с. XIII]), В. Монтрезора, В. Липського, І. Акинфієва стали основою для написання І.Ф. Шмальгаузенном "Флоры Юго-Западной России, т.е. губерний: Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской, Черниговской и смежных местностей", яка вийшла друком у 1886 р. У цій праці вчений описує 17 видів роду *Rosa*, а у передмові пише: "Деякі роди рослин, наприклад рід *Rosa* зараз вивчаються надзвичайно докладно.

Не маючи до цих пір можливості вивчити рід *Rosa* з необхідною докладністю, я зробив опис видів цього роду за зразком флори Коха і монографії Е. Регеля "Tentarium Rosarum Monographiae", 1877" [25]. На підставі цього зауваження, а також списку літературних джерел, наведеного у монографії, можна зробити висновок, що І.Ф. Шмальгаузен був знайомий зі спеціальними працями, присвяченими шипшинам.

Монографія І.Ф. Шмальгаузена "Флора Юго-Западной России..." одержала високу оцінку фахівців. "Це зведення і донині ціниться як ґрунтовна наукова праця, оскільки в ній, крім таблиць для визначення та докладних описів таксонів усіх рангів, складених за результатами обробки величезних гербарних матеріалів, що зберігалися на той час у колекціях університету, а також зібраних або одержаних в обмін самим автором, наведено докладні відомості про географічне поширення видів у регіоні, який охоплювала "Флора", з цитуванням конкретних місцезнаходжень (особливо, коли йшлося про вузький ареал виду), а також на території всієї Росії та земної кулі в цілому" [7].

Після видання "Флоры Юго-Западной России ..." (1886) професор І.Ф. Шмальгаузен розпочав збирання матеріалів та написання нової ґрунтовної праці "Флора Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа". Протягом майже 10 років він вивчає рослинний покрив Європейської частини Росії: проводить експедиційні виїзди, розширюючи межі обстежень, збирає власний гербарій і критично опрацьовує гербарні колекції А. Андржійовського, В. Бессера, В. Липського, О. Роговича, Р. Траутфетера та інших, вивчає літературу, аналізує величезний і різноманітний флористичний матеріал [13]. Ця капітальна праця вийшла вже після передчасної смерті Івана Федоровича (т. 1 — у 1895 р., т. 2 — у 1897 р.). У ній І.Ф. Шмальгаузен подає опис вже 54 видів шипшин, тобто втричі більше, ніж у попередній.

Д.М. Доброчаєва, С.Л. Мосякін називають ці дві "Флори" "чудовим флористичним зве-

денням" і вважають, що "вони являли собою чудову базу, від якої можна було "відштовхнутися" при подальших флористичних і таксономічних дослідженнях даної території" [5].

У підручнику "Краткий учебник ботаники для студентов медицины и начинающих натуралистов", який вийшов у 1887 р. (друге видання — у 1899 р.) Іван Федорович наводить малюнки прилистків шипшин (с. 185, ф. 146), квітколожа (с. 209, ф. 186), а також схематичний розріз квітки (с. 281, ф. 287-с) [20].

Проте найбільшим внеском І.Ф. Шмальгаузена в дослідження роду *Rosa* є його книга "Шиповники окрестностей Киева" [21]. Як зазначено на звороті титульного аркуша, цю книгу було надруковано за рішенням Київського товариства дослідників природи. Матеріали монографії надруковані також у "Записках Київського товариства дослідників природи" у 1892 р. [22].

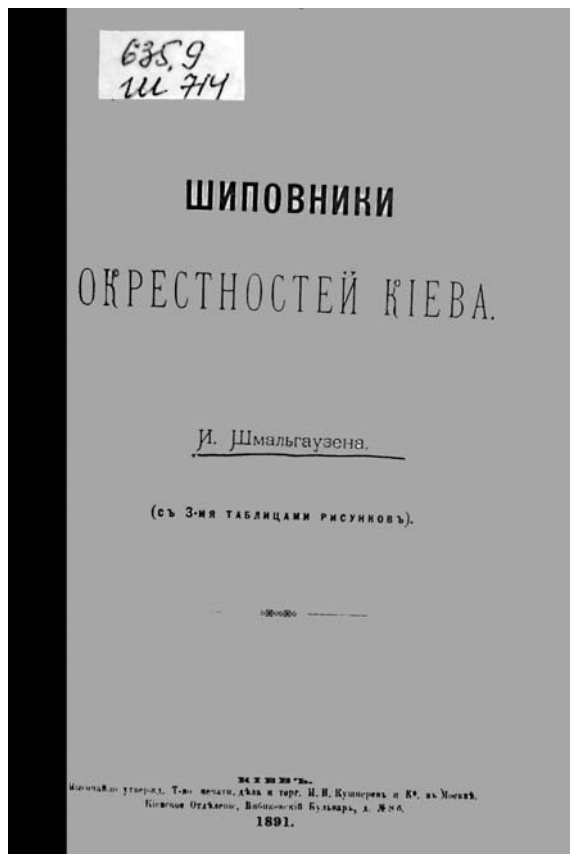
У вступі до цієї книги Іван Федорович дає оцінку роботі попередників, а потім пояснює, чому він обрав об'єктом дослідження саме рід *Rosa*. Вчений називає такі причини:

1. "Шипшини, (рід *Rosa*), які рясно ростуть у південній Росії, досі не були ще предметом більш ґрунтового вивчення і щодо них існує багато неоднозначних думок. Дослідження їх безперечно повинно привести до цікавих результатів, якими будуть нагороджені праця і час, присвячені їх вивченню" [21, с. 1-2].

2. Він звертає увагу на різноманітність родів *Hieracium*, *Rubus* та *Rosa* і висловлює думку, що ця різноманітність виникає "внаслідок перехресного між різними формами запилення" [21, с. 1]:

"Докладне вивчення цих родів завжди становить великий інтерес, оскільки воно дає нам можливість глибше проникнути у таємниці походження видів та інших форм, ніж вивчення багатьох інших груп рослин" [2, с. 2].

3. "Бажання звернути увагу на різноманітність шипшин, бажання завербувати

Книга І.Ф. Шмальгаузена "Шиповники окрестностей Киева"

співробітників для їх вивчення і також бажання привернути увагу до більш докладного систематичного вивчення видів у Росії" [21, с. 4].

Автор зазначає, що його дослідження тривали два роки і він не вважає їх закінченими.

І.Ф. Шмальгаузен пропонує методику спостережень за рослинами: "Щоб одержати повну уяву про яку-небудь форму шипшини, треба спостерігати по можливості одні й ті самі кущі на різних стадіях розвитку, під час цвітіння, а також, коли плоди незрілі і стиглі" [21, с. 2].

Далі Іван Федорович пише про методику збору гербарію: "Під час збирання шипшин для гербарію треба збирати крім гілочок, що цвітуть і плодоносять, які вирізані по

можливості разом зі шматочком старого стебла із розвинутими колітьками, також шматочки безплідних пагонів, на яких листки часто іншої форми, ніж на гілках, які плодоносять".

І.Ф. Шмальгаузен робить висновок, що "тільки на основі тривалих спостережень і повного, у великій кількості засушеного матеріалу можна одержати чітку уяву про значення різних форм шипшин" [21, с. 2]. Учений зазначає, що в часи В. Бессера і Ф. Біберштейна "не було звичаю робити тривалі спостереження за одними і тим самими об'єктами" [21].

Іван Федорович наводить дані власних спостережень морфологічних особливостей, тривалості цвітіння, строків досягання плодів шипшин в околицях Києва.

Всебічне дослідження шипшин околиць Києва дало можливість І.Ф. Шмальгаузену:

1. Навести морфологічні характеристики 9 видів та 24 форм шипшин.
2. Скласти ключ для визначення шипшин.
3. Висловити власну думку щодо систематичної спорідненості шипшин околиць Києва.

І.Ф. Шмальгаузен зазначає: "Разные виды шиповников, которые встречаются возле Киева, находятся в неодинаковом систематическом родстве" [21, с. 40]. Систематичну спорідненість шипшин околиць Києва І.Ф. Шмальгаузен подав у вигляді схеми, що являє собою коло, в центрі якого розміщено *Rosa dumetorum* Thuill., яка, на думку автора, є "корінною формою всієї групи видів" [21, с. 41]. Прямі лінії, які з'єднують назви шипшин, вказують на існування проміжних форм. Якщо ця лінія проста, то це означає невелику кількість проміжних форм, якщо подвійна — ці форми численні "до повного зникнення розпізнавальних ознак" [21, с. 41]. У книзі наведено рисунки, що робить її гарним посібником для фахівців.

Висновки:

1. У "Гербарії флори Європейської частини СРСР проф. І.Ф. Шмальгаузена", який зберігається в Інституті ботаніки ім. М.Г. Хо-

лодного НАН України, рід *Rosa* L. представлений 120 таксонами (642 гербарних аркуші, з них 224 зібрано в околицях Києва). Цей гербарій становить інтерес як з історичного, так і з наукового погляду.

2. У монографії І.Ф. Шмальгаузена "Шиповники окрестностей Киева" опрацьовано методику досліджень шипшин з урахуванням специфіки збору гербарію, подано морфологічні характеристики шипшин, ключ для їх визначення, а також схему систематичної спорідненості шипшин околиць Києва.

3. Рід *Rosa* також детально опрацьовано І.Ф. Шмальгаузенем у таких видатних працях, як "Флора Юго-Западной России, т.е. губерний: Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской, Черниговской и смежных местностей" та "Флора Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа", а також у підручнику "Краткий учебник ботаники для студентов медицины и начинающих натуралистов".

4. Результати дослідження шипшин, наведені у працях І.Ф. Шмальгаузена, мають важливе теоретичне значення для систематики і філогенії роду *Rosa* L.

1. Баранецкий О.В. О значении работ И.Ф. Шмальгаузена по ботанике. Протокол торж. собрания Киевского общества естествоиспытателей 14 мая 1894 г. в память действ. члена Общества проф. Ивана Федоровича Шмальгаузена // Записки Киевского общества естествоиспытателей. — 1896. — Т. 15, вып. 1—2. — С. XV—XXI.

2. Барбарич А.І., Казанська Н.А. Гербарій Шмальгаузена — завершальний етап флористичних досліджень ХІХ ст. на півдні Росії // Укр. ботан. журн. — 1974. — 31, № 3. — С. 376—377.

3. Гудзь Ю.П., Пилипчук О.Я. Діяльність І.Ф. Шмальгаузена у Київському товаристві дослідників природи // Рослинний світ України та його охорона: Зб. наук. праць. — К.: КГПИ, 1990. — С. 4—13.

4. Гудзь Ю.П., Пилипчук О.Я. Іван Федорович Шмальгаузен. — К.: Наук. думка, 1991. — 152 с.

5. Доброчаєва Д.М., Мосякін С.Л. Д.К. Зеров — відповідальний редактор "Флори УРСР" // Укр. ботан. журн. — 1995. — 52, № 6. — С. 810—815.

6. Доброчаєва Д.М., Мякушко Т.Я. Иван Федорович Шмальгаузен (до 140-річчя з дня народження) // Укр. ботан. журн. — 1989. — 46, № 3. — С. 87—91.

7. Доброчаєва Д.М., Шевера М.В. "Флора Юго-Западной России" І.Ф. Шмальгаузена: До 100-річчя виходу у світ // Укр. ботан. журн. — 1987. — 44, № 5. — С. 101—103.

8. Дубовик О.М., Крицька Л.І., Лебедева Т.С., Лыїнська А.П. Сучасний стан вивченості роду *Rosa L.* флори України // Укр. ботан. журн. — 1987. — 44, № 2. — С. 8—13.

9. Зеров Д.К., Щекіна Н.О. Иван Федорович Шмальгаузен (до 60-річчя виходу в світ "Флоры Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа" // Укр. ботан. журн. — 1957. — 16, № 4. — С. 92—99.

10. Иван Федорович Шмальгаузен (1849—1894) // Н.А. Базилевская, К.И. Мейер, С.С. Стайков, А.А. Щербакова Выдающиеся отечественные ботаники. — М.: Гос. уч. пед. изд-во Мин-ва просвещения РСФСР, 1957. — С. 20—123.

11. Иван Федорович Шмальгаузен // П.М. Береговой, М.А. Лагута Видатні вітчизняні ботаніки. — Київ: Рад. шк., 1956. — С. 65—67.

12. Івченко І.С. Историчні підходи до вивчення таксономічної різноманітності шипшин України // Укр. ботан. журн. — 2001. — 58, № 1. — С. 53—59.

13. Крицька Л.І., Шевера М.В. "Флора Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа" профессора І.Ф. Шмальгаузена (1895—1897) // Укр. ботан. журн. — 1997. — 54, № 6. — С. 591—593.

14. Пачоский И. Обзор новых работ по ботанике (Шмальгаузен И. Шиповники окрестностей Киева) // Вестник естествознания. — 1892. — № 5. — С. 175—176.

15. Пачоский И. Очерк флоры окрестностей г. Переяславля // Записки Киевского общества естествоиспытателей. — 1894. — Т. 13, вып. 1 и 2. — С. 63—141.

16. Пилипчук О.Я. Иван Федорович Шмальгаузен (1849—1894). — М.: Наука, 2001. — 134 с.

17. Федорончук М.М. Види судинних рослин, описаних з території України, їх типіфікація та критичний аналіз: рід *Rosa L.* (*R. adenodonta* Dubovik — *R. czackiana* Blocki) // Укр. ботан. журн. — 2001. — 58, № 2. — С. 165—172.

18. Хржановський В.Г. Рід Шипшина — *Rosa L.* // Флора УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1954. — Т. 6. — С. 177—280.

19. Шмальгаузен И.Ф. Флора Юго-Западной России, т.е. губерний: Киевской, Волынской, Подольской, Полтавской, Черниговской и смежных

местностей. — Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1886. — 783 с.

20. Шмальгаузен И.Ф. Краткий учебник ботаники для студентов медицины и начинающих натуралистов. — К.: Тип. Н.Т. Корчак-Новицкого, 1887. — 312 с.

21. Шмальгаузен И.Ф. Шиповники окрестностей Киева. — К.: Т-во печатн. дела и торг. И.Н. Кушнерев и К, Киевское отд., 1891. — 48 с.

22. Шмальгаузен И.Ф. Шиповники окрестностей Киева // Зап. Киев. общ-ва естествоиспытателей, 1892. — Т. 12, вып. 1. — С. 1—48.

23. Шмальгаузен И.Ф. Флора Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа. Руководство для определения семенных и высших споровых растений. Т. 1. Двудольные свободноплестные. — К.: Тип. И.Н. Кушнерева, 1895. — 468 с.

24. Шмальгаузен И.Ф. Флора Средней и Южной России, Крыма и Северного Кавказа. Руководство для определения семенных и высших споровых растений. Т. 2. Двудольные сростнолепестные. Однодольные, голосеменные и высшие споровые. — К.: Тип. И.Н. Кушнерева, 1897. — 742 с.

25. *Regel E.* Tentamen Rosarum Monographiae. — СПб.: Тип. братьев Шумахер, 1877. — 114 с.

Рекомендував до друку
В.Г. Собко

Е.Л. Рубцова

Национальный ботанический сад
им. Н.Н. Гришко НАН Украины,
Украина, г. Киев

РОД *ROSA L.* В ИССЛЕДОВАНИЯХ
И.Ф. ШМАЛЬГАУЗЕНА

Представлены результаты анализа коллекции образцов рода *Rosa L.* "Гербария флоры Европейской части СССР проф. И.Ф. Шмальгаузена" и работ И.Ф. Шмальгаузена, посвященных роду *Rosa L.*

O.L. Rubtsova

M.M. Gryshko National Botanical Gardens,
National Academy of Sciences of Ukraine,
Ukraine, Kyiv

THE GENUS *ROSA L.* IN INVESTIGATIONS
OF I.F. SCHMALHAUSEN

The "Autographed herbarium of I.F. Schmalhausen" and other works of Schmalhausen were studied for detail examination of *Rosa L.* The results of the research are presented in the paper.